

YU ISSN 0350—185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LI

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан—Премк, др Ирена Грциќац, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Мигар Пешиќан, др Живојин Станојчић,
др Драго Ђутић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1995

РАДОСЛАВ Ј. БУРОВИЋ
(Ужице)

ЈОШ О ГЕМИНАЦИЈАМА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У српскохрватском језику постоје три типа геминација: постредукцијске, лексичке и сонантске. У овој раду одређени су ареали геминација на простору бивше Босне и Херцеговине. У српскохрватским језичким приликама геминације су настале прекључивањем кодова два језика у контакту.

1. Од 1983. г., када је Ц. А. Јахић проучавао својства српскохрватскога микроареала сонантних геминација у односу на словенски макроарал (Јахић 1984, 75—92), добро је увећана количина грађе (и информација) о српскохрватском дијалектету, тако да се данас изгледа геминација може прецизније одредити. Јахић се и пре, у два наврата, бавио геминацијама у источнобосанским говорима (Јахић 1981, 319—335; Јахић — Тошовић 1981, 77—94), које је добро и тачно описао према аутентичним акустичким вредностима из детињства. За домаћајае назначене геминације није био сигуран¹. У источнобосанским муслиманским говорима геминације, као њихова структурна особина, имају ранг главне диференцијалне изгласе. Јахићево консеквентно тумачење геминација може се свести на две водеће мисли: 1. ареа сонантних геминација је компактна и „заузима мали простор у централном нгокавском дјелу“, „између горњих токова Дрине и Босне“ (Јахић 1984, 79; 1981, 76—77; Јахић — Тошовић, 1981, 82); 2. сонантна геминација не настаје „као резултат вањских језичких утицаја већ као унутарсистемска могућност која се на једном терену остварује, а на другом једноставно — не остварује“ (Јахић 1981, 334; 1984, 86; Јахић — Тошовић 1981, 87). Према садашњој количини грађе, која је неколико пута увећана приносима пројекта Босанскохерцеговачки дијалекатски комплексе² и моно-

¹ „О њеној раширености ми заправо и немемо неких поузданијих података у литератури, а тек ће резултати дијалектолошких истраживачких пројеката засигурно бацили више свјетла на ову појаву“ (Јахић — Тошовић 1981, 82).

² Кошију грађе пројекта (у пет томова) чува академик Лепи Пену. Његовом љубазношћу и помоћи дошли смо до података из овога извора који су у великој мери са геминацијама. Користим прилику да с одличним поштовањем захвалним академику А. Пену на помоћи у изради овог рада и на гостопримству у његовом тошном дому.

графијом Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине (Ђуровић 1992, 1—378), тумачење својстава ареала, па и природе геминација према другим националним / конфесионалним дискриминацијама — могло би се допуштити а можда и кориговати, што је и циљ овога прилога. Ип ргахи, видеће се, ареал је шири, није компактан, а и фонетска природа геминација је спорна, тј. пре би могла бити у босанскохерцеговачким приликама адстрат него унутарсистемска реализација. Новија испитивања говора србијанског Полимља показују да ова појава у групи *дн* (у оба говорна типа) ни тамо није нимало необична (Николић 1991, 303—306).

2. Термин геминација (лат. *geminatio*) односи се на удвојене графеме у писму, односно на удвајање или продужавање гласова у говору. Геминације могу бити природне (органске) и значењске (експресивне) [Симеон 1969, 388—389]. „Le serbocroate n'est pas une langue à consonnes géminées“ (Пецо 1960, 402). Ако до њих и дође обличким или творбеним променама, језик их аутоматски уклања асимилацијама и редукцијама (*беззакоње* → *безакњње*, *оддужити* → *одужити*, *руски* → *рѹскѹ*). Изузетак су удвостручени консонанти око фуга у сложеницама: 1. *ванѹставниѹ*, *наддрѹштвениѹ*, *нузѹрада*, *наддиѹ.лекатскѹ* компонента (ЈФ XLIX, 118), *поддиѹ.лекат*, једна *двѹдесетрѹћина* или 2. *нѹјјачѹ* / *нѹјјачѹ*, *нѹјједноставниѹ* / *нѹјједностѹвниѹ* и сл. Термин геминације у овоме прилогу се односи на продужен изговор сонанта *н*, *љ*, *м* и *л* као *н̄*, *љ̄*, *м̄*, и *л̄* у босанскохерцеговачким дијалектима.

3. Сонантне геминације нису експериментално мерене. Једино је А. Пецо испитао констриктивне и оклузивне геминације у контакту две речи (*из села, кроз шуму, муж жели; од дједа, срп паде*) (Пецо 1960, 399—428).

Где год се у босанскохерцеговачким говорима чује *јѣна*, биће и *јѣна*. Обратио је могуће, али није обавезно. Зато, кад више стручњака у различитим околностима бележе секвенце склоне геминацији, записи не морају бити апсолутно поуздани.

4. Први је одредио геминантни изговор *н̄* место *дн* и *љ̄* место *дљ* као структуру особину говора босанских муслимана — Ј. Вуковић (Вуковић 1964, 160). Тачан опис појаве дао је још раније С. Павенић (Павенић 1960, 362—393), а спомиње је чак и Ђ. Шурмин (Шурмин 1895, 194). У тим секвенцама на месту редукваног оклузива, тј. *ѵ*, остаје имплозија, која у одливу фонације око преграде захвата сонанте при чему назализује и претходни вокал. Брозовић и Јахић, међутим, мисле да се геминације остварују преко асимилације, тј. да *дн*, *дљ*, *дм* → *ин*, *љљ*, *мм* (Брозовић, Дисертација, 104—105; Јахић 1981, 321). Одатле се поједностављивањем изговора може доћи до *н*, *љ*, *м*. Из тога следи да се под геминацијом подразумева удвојен изговор консонанта. Пре ће ипак бити да се ради о продуженом изговору, који се остварује једним захва-

том говорног апарата као напрегнута артикулација и на месту редукованог оклузива, тј. *дн, дњ, дм* → *џн, џњ, џм* или *њ, њ, ѓ*. Продужено *л* од *дл* (*длука* < *ддлука*), које је потврдио Јахић са осам лексичких јединица у источној Босни (Јахић 1981, 328), не прелива назална артикулација. Теоријски, геминације као *продужен* (не: удвојен) изговор могу имати само сонанти, који су мешавина шумних и периодичних гласова. Што су то практично *н* и *л* у босанскохерцеговачким говорима, јасно је јер *н* у стандардном језику они могу бити вокали (*Њн, Њдн; кџл, биџкл*). Друго је питање боје, тј. назализације, коју Муслимани емпатично примају са уобичајеним дуљењем као имитацију арапског адстрата. Кад се опетруени (после вокалских редукција) геминирају, они се удвајају, дакле не продужавају се. Како се за изговор *ђ, њ м, ч* већ користи термин „џакање“ (Пецо 1986, 113—117), за назализован изговор, маркиран сонантним геминацијама *њ* (< *дн*) и *њ* (< *дњ*), могло би се рећи да је, по боји, „џикање“.

5. У нашој дијалектолошкој пракси записи геминација махом не одговарају природи овога фонетског феномена. И то може да збуни у тумачењу појаве. Тако сарадници пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* (Грађа I—V) користе *нн / њн* и *њњ / њњ*. Код Ј. Вуковића налазимо *нн, њњ* (Вуковић 1964, 52), *њн, њњ* (Вуковић 1963(а), 160) и *нн, њњ* (Вуковић 1963(б), 306—307), а код М. Николића само *њн* (Николић 1991, 305—306). С. Павешкић (Павешкић 1960, 374), Д. Брозовић (Брозовић 1959, 434; 1961, 339; 1966, 140), А. Пецо (Пецо 1967, 141—142), С. Реметић (Реметић 1970, 122—123), Ц. Јахић (Јахић 1981, 323—327; 1984, 76; Јахић — Тошовић 1981, 83—84), П. Ваљевац (Ваљевац 1983, 344) и Р. Ђуровић (Ђуровић 1992, 219—220) — имају доследно *нн* и *њњ*. Ако су геминације продужен изговор, биће тачније да се обележе знаком за дужину изнад графема него његовим удвајањем. Такву праксу су уобичајили руски дијалектолози (РД 1960, 360). За разлику од продужених сонаната, удвојене консонанте треба обележити редуплицираном графемом.

6. Кад геминантне фонетске вредности диференцирају значења, постају и фонолошки релевантне: *дџџи* (< *дадџи*) : *дџџи* (2. л. презентата од *да(х)нути*), *сјџџица* (< *сјџџица*) : *сјџџица / сјџџица* (птица), *раџџа* (< *радџа*) : *раџџа* (рана воћка или ракија), *сџџо* (< *сед.о*) : *сџџо* (das Dorf). Више потврда фонолошких геминација записано је у говорима Муслимана у источној (Јахић 1984, 77) и јужној Босни (Ђуровић 1992, 217—22).

Пошто удвајање консонаната а *нн* геминације (у значењу: продужен изговор) нису структурна особина српскога језика, даље ћемо се бавити ареалом геминација, њиховом природом и узроцима у босанскохерцеговачким говорима. Уз пут ћемо се осврнути и на постредукцијско удвајање фонема.

7. Из све грађе види се да у Босни и Херцеговини постоје четири типа геминација различите фреквенције:

1) оклузивне геминације: *п* < *дп* (*јѣпѣм*), *љ* < *дљ* (*зѣљѣ*), *л* < *дл* (*ѣлука*);

2) лексичке геминације:

а) бројне (*јѣдајѣс*) и

б) култне (*меѣза*, *аѣх*);

3) редуковане геминације: *п* (*плѣпа* < *панина*), *л* (*вѣла* < *вѣлила*), *т* (*сврѣти* < *сврѣити*).

Термини фиксирају порекло геминација. Све су геминације сонантне. Јахић је уобичајно квалификатив *сонантне* само за први тип (Јахић 1981, 323; Јахић — Тошовић 1981, 83—84), а ми смо раније за тај тип користили одредбу — *скупне* (Ђуровић 1992, 217). Прва три типа су конфесионално условљени: имају их само Муслимани, мада су у Срба у два или четири села у источној Босни забележене потврде имитације говора Муслимана (Јахић 1981, 323; 326; Јахић — Тошовић 1981, 83—84). Геминантни изговор у Срба у Пљешевци и Мислову (Рогатица), као и у Пребиловићима (Романија) и Мокром (Сарајево), пре ће бити погрешан акустички утисак или само редукован изговор *п* (< *дп*), јер се ни наведени извори не слажу. Последња два насеља, која су у првој студији придодата (Јахић — Тошовић 1981, 83—84), не спомињу се у дисертацији.

8. Оклузивна група *дп* се реализује:

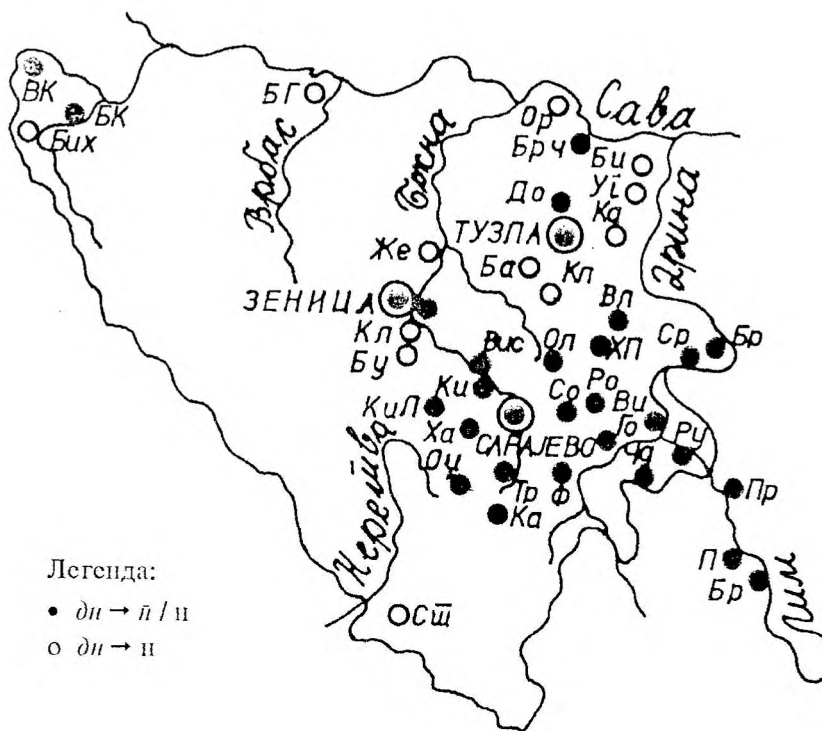
(1) као стандардна секвенца (*дп*),

(2) као редукован изговор (*п*) и

(3) као геминантни изговор (*п*).

У литератури се спомиње и тзв. полугеминантни изговор (*п^н / ^нп*), који то није него је или (2) или (3). Чињеница је, међутим, да геминантни изговор може бити дужи и краћи (као уосталом и изговор вокала), тј. дуг или полудуг, али такве нијансе је тешко ухватити ухом. И експериментална фонетика одустаје ипак од полудугог *е* у рефлексима дугог јата (Пецо 1963, 27—42)³. Кључна је разлика у тумачењу геминантног изговора што Јахић у њему подразумева „још један сонантни елемент“ (Јахић 1981, 322), тј. глас (в. т. 4), а ми — само продужен, напрегнут изговор сонаната. Све три реализације имају различиту територијалну и конфесионалну диференцијацију. Сва три изговора имају Муслимани, а Срби и Хрвати — само прва два. Ареали изговора су градирани од најширега до најужег, наведеним редом.

³ „... ако *е* у *милијко* по свом квангитету није равно истом вокалу у *ниједан*, то више није кратко *е*, а пошто није кратко *е*, онда је дуго“ (о. с., 42).

Карта бр. 1: Изоглоса $дн \rightarrow \bar{n} / н$ у српскохрватском дијасистему

Скраћенице: Ба(повићи), Би(јељина), Бих(аћ), Бр(атунац), Бр(одарево), Брч(ко), Бу(совача), БК (Босанска Круна), БГ (Босанска Градница), ВК (Велика Кладуша), Вис(око), Ви(шеград), Вл(асеница), Го(ражде), До(кањ), Же(пче), Ка(кањ), Ка(лесина), Ка(линовик), Ки(селяк), Кл(адањ), Ол(ово), Ор(ашје), Оц(ак), Пр(ибој), П(ријенољс), Ро(гатица), Ру(до), Со(колац), Ср(ебреница), Ст(олац), Тр(ново), Уг(љевик), Ф(оча), ХП (Хан Пјесак), Ха(џини), Ча(јинче).

9. $дн \rightarrow \bar{n}$ (карта бр. 1):

1) у источној Босни;

а) у 62 пункта, тј. у сваком испитиваном насељу где има Муслимана, око градова и варошица: Фоча, Горажде, Рудо, Вишеград, Чајинче, Рогатица, Столац, Хан Пјесак, Олово, Сарајево (Јахић 1981, 323—327). Геминација се (грешком) приписује и Србима, чак и у компактним

православним насељима. Према нашим запажањима нпр. у Мреову (Рудо) и на Металци (Чајнице) не би се могле чути оклузивне геминације;

б) још у 16 насеља око неких варошица и градова, али и око Власенице, Сребренице, Братушца, па и Тузле и Брчког. Ареал се шири на ијекавскоиџакавски источнобосански дијалекат и тузлански говор, који су типолошки исти. Д. Брозовић запазно је геминације типа *г.áиша* и *џ.мáи(х)* у источнобосанском ијекавскоиџакавском дијалекту само јужно од Криваје (Брозовић 1966, 140). Записе за око грађа из чаршија (Рогатица, Власеница, Сребреница), која обеснажује један од три Јахићева аргумената о геминацији као унутарсистемској реализацији. Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплексе* садржи поглед:

г.áиша (26, 38, 46, 52, 73, 75, 114) / *г.áиш^а* (40, 70), *г.áишић* (26, 38, 45, 46, 48, 73) / *г.áишић^и* (52) / *г.áишић* (75) / *г.áиш^ић* (40, 47), *ж.éиша* (26, 46, 48, 52, 75, 114) / *ж.éиш^а* (28, 40, 70), *п.óиш* (26, 38, 52, 75) / *п.óиш^ѐ* (28, 39, 40) / *п.óиш^ѐ* (47, 70, 73, 77, 114) / *п.óиш^ѐ* (114), *п.áиш* (45, 48, 52, 75), *п.áиш^ѐ* (47, 48), *п.áиш^ѐм* (73), *д.áиш^ѐм* (70), *д.áиш^ѐмо* (40), *с.ј.éиш* (104), *ј.èиш^ѐ* (26, 28, 38, 39, 40, 70) / *ј.èиш^ѐга* (52) / *ј.èиш^ѐг* (75), *ј.èиш^ѐг(а)* (77, 47) / *ј.èиш^ѐг(а)* (48) / *ј.èиш^ѐг^х* (73) / *ј.èиш^ѐга* (47), *ј.èиш^ѐци* (26, 48), *ј.èиш^ѐки* (28, 38, 48) / *ј.èиш^ѐки* (52) / *ј.èиш^ѐки* (40, 77) / *ј.èиш^ѐци* (70), *ј.èиш* (48) / *ј.èиш^а* (47, 48), *т.р.úиша* (48), *х.áиша* (26, 48, 52) / *х.áиш^а* (48) / *х.áиш^а* (40), *х.áиш^а* (70).

Бројеви у заградама означавају пунктове, а они се могу дешифровати у попису пунктова⁴;

2) у јужној Босни и високој Херцеговини и ијекавскоиџакавским и ијекавскоиџакавским бјелимшићко-загорским говорним типовима. Свуда где има Муслимана старинаца, може се чути: *вр.èиш^и*, *г.áиша*, *ј.áиша*, *ј.èиша*, *д.áиш^ѐ*, *о.г.áишиш^ѐо*, *у-ишу* (= у дну) [Ђуровић 1992, 218—219];

3) у средној Босни: у Сарајеву и око Сарајева (Јахић — Тошовић 1981, 82; Грађа, пунктови: 53, 55), у Крешеву и Лепеници (Вуковић 1963(6), 306—307; Павеша 1960, 374), у долини Фојнице (Брозовић, Дисертација, 70, 105, 167), у Високом (Ваљевац 1983, 42), Зеници (Арнау-ут 1980, 79) и Кисељаку (Грађа, пункт 67). Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплексе* садржи:

г.áиш^а (68), *г.áиш^и* (55, 68), *ј.èиш^ѐг* (53) / *ј.èиш^ѐг(а)* (68) / *ј.èиш^ѐг(а)* (67), *ј.èиш^ѐки* (53), *п.áиш^ѐ* (53, 68) / *п.áиш^ѐ* (53) / *п.áиш^ѐ* (68) / *п.áиш^ѐ* (67), *с.ј.éиш* (67);

4) у западној Босни, око В. Кладуше и Б. Крупе (Грађа, пунктови: 223, 224, 226);

⁴ В. БХ ДЗБ II, 365—370.

5) у србијанском Полимљу, у околини Прибоја и Пријепоља (Николић 1991, 303—306), где има Муслимана или куда су водили мухачерски путеви ка Истоку.

10. *дн* → *н* (карта бр. 1).

Није геминантни изговор, али је у вези с његовим подстицајем. Може бити и то ако није прецизно означено. Ово је у ствари пример упрошћавања сугласничке групе да би се избегла сувишна преградност. На месту *Ѡ* од *д* из *дн* не формира се други фонем већ постојећи продужава. Подстицај томе процесу је екстралингвистички, а у Срба је адаптација говору Муслимана. Овај је ареал шири, боље рећи прецизнији јер се лакше (и убедљивије) чује *н* него *ñ* (< *дн*).

Упрошћену секвенцу Муслиманн говоре у целој источној Босни, чак и православни, у оскудном лексичком фонду (Јахић 1981, 322). И у Вишеградском С. Влаху је *нѣвница* (= *днѣвница*), *Ѡ Видовунѣ*, *пѣнѣ* (моје белешке). Јахић је само на Увцу забележио *јѣну* (Јахић 1981, 322). Ареал се шири у Србију, у средње Полимље (Николић 1991, 303—306), а вероватно и даље у Санџак, што је нова чишњеница. Академик П. Ивић додаје да се секвенца *дн* упрошћава у Банату и у другим крајевима, а и у словеначком је *ен*, *еп*.

Тако је и у јужној Босни и високој Херцеговини (Ђуровић 1992, 219—220). Својство у говору муслимана према православним репрезентује однос потврда 8:1. Други скуп потврда је последица или имитација првог.

Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* потврђује да изговор *н* (*јѣна*) обично прати *ñ* (*јѣña*), тј. редукција секвенце се недоследно остварује само у источној, јужној и средњој Босни, а делимично и у западној Босни (у Цазинској крајини). Кад нема редукције, не може бити ни геминације у северној и западној Босни. У Херцеговини су изузетни висока Херцеговина и Столац у источној Херцеговини. Ново је што грађа потврђује појаву у средњој Босни (Какањ, Бусовача, Жепче) и открива у западној (Бихаћ) и северној (Б. Градишка). Ако се око варошица северно и источно од Криваје: Калесија, Кладањ, Олово, Угљевик, Бијелина, Орашје, Бановићи, — у источној Босни, може чути *јѣна*, није искључено ни да је *јѣña* фреквентније него у потврдама у т. 9. Редукован изговор *дн* → *н* забележен је у лексичким јединицама:

дѣнѣм (82, 92), *дѣнѣмо* (41, 47, 82), *дѣнѣ* (77, 92, 47), *сјѣнѣ* (82), *пѣнѣ* (13, 16, 34, 47), *сѣѣна* (53, 74, 80, 81, 82, 83, 92, 226), *сѣѣнѣ* (47, 53, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 92, 108, 226) / *сѣѣнѣ* (109), *пѣнѣ* (47, 79, 81, 87, 122, 108, 112, 172) / *пѣнѣ* (53) / *пѣнѣ* (68) / *пѣнѣ* (109, 81, 92) / *пѣна* (226), *Ѡ Бурђеву-нѣ* (74), *жѣна* (67, 79, 81, 82, 83, 108, 109, 217, 226), *хѣна* (79, 80, 82, 83, 84, 109, 226) / *хѣна* (92), *јѣнѣци* (41, 84, 93), *јѣнѣки*

(47, 73, 74, 79, 80, 82) / *јепáки* (67, 87, 92), *јèнòга* (41, 42, 47, 74) / *јèнòг* (44) / *јèнòг* (45, 46, 68, 80, 87, 109, 112, 122, 226) / *јèнòг(а)* (48, 49) / *јепòг* (81, 82, 83, 87, 92, 226) / *јепòга* (84), *јèна* (47, 48, 108), *бѣне* (42, 49, 200).

11. *дѣ* → *ѣ* / *ѣ*.

Овај је арсеал ужи. И број потврда у свим изворима је оскудан. Гемнираши или редуковаи изговор, поред стандардног, забележен је само око Фоче, Горажда, Рудог, Вишеграда, Рогатице и Сокоца — у источној Босни (Јахић 1981, 327). Тако је и у околини Тузле (Брабец, Дисертација, 19а) и у средњој Босни (Брозовић, Дисертација, 70, 105).

У јужној Босни и високој Херцеговини уобичајено је *дѣ* или *ѣ*, а само изузетно *ѣ*. Чује се и *ѣѣ* са непотпуним пловивом испред сонанта (Ђуровић 1992, 220—221).

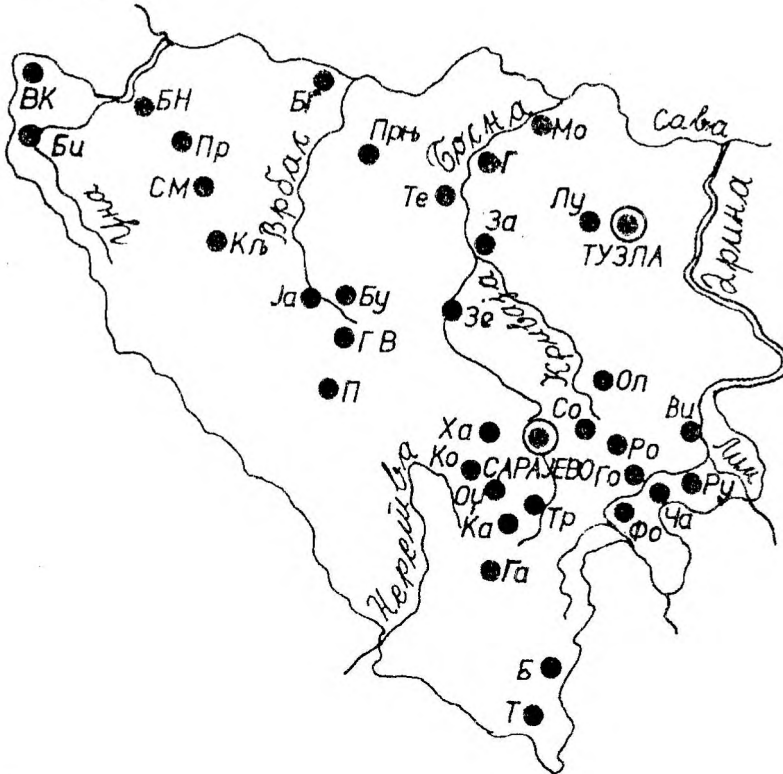
Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* садржи само: *срѣњѣѣ* (26, 48), *срѣњѣѣ* прст (40) и *срѣњѣ* (83, 226).

12. *дм* → *м* / *м* само у прилогу *одмах*. У средњој Босни Муслимани и не говоре *дм* него *м* / *м* / *м* (Брозовић, Дисертација, 70, 105; Брозовић 1966, 140), а у јужној Босни и високој Херцеговини само *дм* / *м* (Ђуровић 1992, 221). За источну Босну имају неколике потврде из околине Романије (Трново, Соколац, Рогатица) [Јахић 1981, 328]. Грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* томе придодaje трокут Г. Вакуф — Бацовићи — Жспа: *дмла* (53, 89) и *нмла* (48, 143) / *нмла* (84) аналогичном на *дла*.

13. Измене *дл* → *л* и *рл* → *л* спомиње само Јахић у југоисточној Босни у облицима пет односно три лексичке речи (Јахић 1981, 328). Пошто је *рл* → *л* експресивна а лексичка гемнација (*халаѣѣ*; само у ловачкој терминологији), више је не спомиње (Јахић 1984, 75—77), а *дл* → *л* објашњава асимилацијом. Две потврде за *л* < *дл* бележи и С. Реметић у селу Плаховићи код Кладња (Реметић 1982, 185). Све потврде су ипак само добар пример преношења страног изговора од верског *дла* (*алдхали*, *алдхалимет* и сл.) до обичног *сдло* (*одлѣтејети*, *длука*). Промена *дл* → *л*, ако се остварује (исма потврда за упрошћено *дл* → *л*: *село* = *сдло*), своди се на средњонепчани, продужен латерал, не на удвојен. У Умољанима (испод Бјелашнице) обично је *дла* (= *свакако*: ма па *дла*, згзнт ме и гдтово; моје белешке), што би, опет, могло бити у вези са *длаци*, *длахија*.

14. Култне гемнације су неспорне и зато су за тумачење појаве поучне. Јављају се само у оријентализмима и само на сонантима *л*, *н*, *м*. То опет није удвојен изговор него продужен и паучен, одакле може бити, у истој конфесији, пренесен и накалемљен на остале оријентализме из сфере материјалног и духовног живота, па и на домаће речи. Удвојени графсми у литератури су само традиционални и очигледни

Карта бр. 2: Изоглоса културних геминација у говорима Босне и Херцеговине

Скраћенице: Б(и)лећа), Би(хаћ), БГ (Босанска Градњика), БН (Босански Нови), Бу(гојно), ВК (Велика Кладуша), Ви(шеград), Га(шко), Го(ражде), ГВ (Горњи Вакуф), Г(рачаница), За(видовићи), Зе(ница), Ја(јне), Ка(линовик), Кљ(уч), Ко(њици), Лу(каван), Мо(дрича), Ол(ово), Ол(ак), Пр(иједор), Пр(озор), Пр(њавор), Ро(гатица), Ру(до), СМ (Сапски Мост), Со(колац), Те(шањ), Т(ребиње), Тр(ново), Фо(ча), Ха(инћи).

записи продуженог изговора. Културне геминације могу се чути у свој Босни и Херцеговини, где год има Муслимана (карта бр. 2). То потврђују сви извори.

У источној Босни засведочене су по неколике варијације у три репрезентативне речи: *āllāx*, *hālla* (= *превара*) и *metāza*, — са муслиманским именима (као *Хаммед*) и другим оријентализмима (као *халм-мајм*, *машалла*) [Јахић 1981, 319—320], а у јужној Босни и високој Херцеговини у четири: *āllāx*, *metāza*, *hullāxi* и *illā* (Ђуровић 1992, 217).

У грађи *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* није била задата реч *алах*, али се домаћаји појаве добро виде из ликова *мехенем* (тур. *cehennem*) и *меназа* (тур. *cepaza*):

мѐннѐт (70), *мехѐнѐм* (97, 102, 118, 204, 209, 213, 216, 220, 224) / *мехѐ^нѐм* (98) / *мехѐн^нѐм* (162, 193, 22) / *мехѐн^тѐм* (23), *м'ехѐннѐм* (167, 205), *ђехѐнѐм* (102, 142, 143, 171, 191, 200а) / *ђехѐн^нѐм* (144) / *ђехѐн^нѐм* (152) / *ђехеннѐ^м* (166), *мѐннѐза* (4, 7, 24, 162, 176, 213), *ђѐннѐза* (53, 142, 143, 166).

15. За бројну геминацију у *једанаест* постоји фонетско оправдање у заједничкословенском и балканском *једънъ на десѐте* → *један на десѐте* → *једанѐдѐст*, што у српском даје неколике фонетске варијације. Растављено *један на десѐте* може се наћи у споменицима до XVI в. (Белић 1962, 177—178) када су се Турци већ били наместили у Босни. Они који су учили исламски обред, имитацијом туђег изговора превели су српски удвојен изговор *једанадесѐте* на продужен и напрегнут *једанѐдесѐте*, тј. *једѐнѐс* као *мехѐнѐм*. У источној Босни таква изговорна реализација аналогном се пренеси на *двѐнѐс* и *трѐнѐс* (Јахић 1981, 320; Грађа, пунктови: 70, 77, 84). Дијалектолози ову појаву превиђају па је и не региструју или је различито обележавају. У јужној Босни и високој Херцеговини тешко је наћи старијег Муслимана да не говори *једѐнѐс* или сл. (Ђуровић 1992, 217). Највероватније је да је тако по свој Босни и Херцеговини иако у грађи *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс* налазимо само:

једѐн^нѐс (28) / *једѐнѐс* (38, 52, 75, 200, 209, 223) / *једѐн^нѐс* (40), *једѐн^нѐс* (77, 142, 193, 222) / *једѐнѐс* (200, 216), *једѐнѐсѐт* (53, 104, 221) / *једѐнѐсѐт* (55) / *једѐн^нѐсѐт* (70) / *једѐнѐсѐт* (143), *једѐн^нѐсѐт* (176, 193); *двѐн^нѐс* (28), *двѐн^нѐсѐт* (40), *двѐн^нѐс* (77) / *двѐн^нѐс* (84), *двѐн^нѐсѐт* (70) / *двѐнѐсѐт* (53).

16. Где год су у штокавском наречју изразите потпуне вокалске редукције, има и аутентичних српских постредукцијских геминација. Постредукцијске геминације су дијалекатска дискриминанта штокавскога запада. Јављају се у босанским (и)јекавским и икавским говорима (код све три конфесије), на Банији и Кордуну те у Лици, тј. на штокавском северозападу, као последица постапквентских синкопа. „Вокалске редукције могу бити дјелимичне, прелазне и потпуне (уп. *кѐз^н*, *кѐзѐн*, *кѐзѐн*)“ [Ђуровић 1992, 115]; у штокавском супетрату и босанском колоквијалном изразу могу се објаснити и екстралингвистичким подетипајима (Пецо 1975, 94—95). Редукција високог (периферног) и „подејећа... на процесе који су у нашем старом језику покренути губљењем слабога полугласа иза сонаната“ (Петровић 1978, 40).

По фонетским реализацијама могло би се рећи да постоје две врсте постредукцијских геминација: (1) опструентске, које се чују као

редуплицирани изговор (*дјѣтта, јаќко, њте < идите*) и (2) сонантске, које се остварују као продужен изговор (*вѣла, пљѣна/пљѣна*). Прве су ређе и исподношљиве, а друге чешће и фонолошки солидарне. Пошто је ова појава добро позната у дијалектологији (али није категоријално класификована), ареал који су скицирали Петровић (Петровић 1978, 38—41), Пецо (Пецо 1975, 99—105), Дешић (Дешић 1976, 56—72) и Јахић (Јахић 1984, 79) треба данас само проширити на јужну Босну и високу Херцеговину, што се у скицама подразумевало као неispитан комплекс.

Вокалске редукције су, дакле, типична босанска особина. Интензитет редукција (и геминација) ипак није једнак по Босни. Могло би се рећи да су оне најјаче у средњој и јужној Босни, па у западној Босни. Југоисточна Босна чини прелаз између средње Босне и источне Херцеговине. Показало се да је висока Херцеговина комплекс умерених редукција наспрам јужне Босне, где су редукције изразите. Овакве карактеристике ареала потврђује и грађа пројекта *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс*, из које узимамо потврде:

а) за тип (1):

њте (100, 122, 87); *присѣѣт* (96), *присѣѣт* (167), а: *пресѣѣт* (219) / *пресѣѣт* (198) / *пресѣѣт* (52), *присѣѣти* (55), *пресѣѣти* (160), *пресѣѣти* (?), (156), *пресѣѣти* (223) / *пресѣѣти* (179) / *пресѣѣти* (179, 219), *пресѣѣт* (167); *сјѣте* (114, 175) / *сјѣте* (124, 125, 197), *сѣте* (187), *сѣте* (144);

б) за тип (2):

вѣла (105, 107, 109, 114, 118, 126, 127, 179, 183, 186, 197), *дијѣла* (7, 34, 48, 58, 59, 68, 69, 79, 80, 109, 127, 149, 150, 157, 169, 174) / *дијѣла* (53, 106, 108, 112, 115, 128, 173, 117) / *дѣла* (96), *диѣла* (71), *диѣла* (67), *дѣла* (74), *дѣла* (95, 96), *одиѣла се* (73); *плану* (84, 222) / *плану* (220), *планте* (1, 36, 84, 223).

Само, питање је да ли је у свим пунктовима (и случајевима) тачно забележен изговор. Изгледа да се количина и структура потврда више тиче склоности аутора да их забележе него стварног стања на терену.

За северноисточну Босну в. и БХ ДЗБ II, 41—42.

Чак се и у србијанском Полимљу може чути *њваѣте* (< *извадите*) [Николић 1991, 105].

17. Остаје да се сажму тумачења геминација или да се настави дискусија о њиховом пореклу. Учинићемо обоје.

Запазли смо како је Ц. Јахић протумачио сонантне геминације (т. 1) наспрот Ј. Вуковићу, с чијим је учењем полемисао.

За Јахића су геминације „унутарјезичка, системска вјероватноћа“ (Јахић — Тошовић 1981, 85), која се развија или се може развити у словенским (и другим) језицима. Ј. Вуковић доказује да су геминације карактеристичне „само за понека подручја муслиманских говора“ (Ву-

ковић 1963(a), 103) и да су настале „под утицајем опште појаве геминантних гласовних облика у религиозним изразима и религиозном обреду уопште“ (Вуковић 1964, 53). За доказ Ј. Вуковић наводи два аргумента: (1) геминантне сонанте имају само Муслимани; (2) различито се изговара антропоним *Мухамед* кад је светац или човек, — а поставља и неколика питања: зашто геминације немају херцеговачки Муслимани; зашто су геминације изразитије по селима него у варошима; да ли је источна Босна имала гушћу мрежу мектеба? Вуковићеви аргументи су ипак неспорни. Што се тиче питања, чињенице показују: прво, да геминације нису изразитије на селу него у граду (говор босанских чаршија само није изучен); за домаћа је оријенталне традиције по Босни и Херцеговини треба позвати у помоћ историју. Босна је језгро оријенталне културе; она је прва потпала под отоманску власт; у њој се одомаћило турско чиновништво; у Босни вера није била амблем који се могао без статусних последица мењати. На другој страни, Херцеговина је касније и теже примала ислам. Такав је случај нпр. са селима Умољани и Врдоље у северној Херцеговини (Ђуровић 1992, 29) и Дрежницом у западној Херцеговини (Окука 1983, 102—105). Има Муслимана по Херцеговини који су изгубили фрикатив *x* (Окука 1983, 101—104; Пецо 1984, 107—112; Ђуровић 1992, 48), а сви су сачували фонолошку опозицију у африкатском блоку. К томе још грађа „Босанскохерцеговачког дијалекатског комплекса“ показује као да се и у западној Босни може чути геминантни сонантни изговор (т. 9).

Споменућемо само још један аргумент. Судбина фрикатива *x* и неутрализација опозиција међу африкатама — тумачи се такође утицајем турског језика на фонолошки систем српског. Ширина ареала тих адстратних појава условљена је снагом лексичке потпоре из језика посредника и фреквенцијом посуђеница или туђица. Најшире ареал имају стабилан фрикатив — лексичке геминације, а најуже: свођење два пара африката на један — сонантне геминације, које су у просторној структури у основи паралелне.

Остаје аргумент језичке могућности која се „остварује или не остварује“ још у западнословенским и источнословенским језицима (Јахић 1984, 79—85). Такву могућност имају и несловенски језици, само се она у различитим околностима користи. У српском језику и у босанско-херцеговачким говорима те околности су екстралингвистичке тако да их готово није потребно ни доказивати.

Не помаже ни позив на академика А. Пеца, који је једном приликом написао да је турски језик утицао на фонетику српског само ако је имао ослонац у српској гласовној супстанци⁵. У томе и може бити решење природе и узрока сонантних геминација! Срби (то значи и Муслимани), који су по крви и језику један етникум, немају сонантне

⁵ В. Анали Филолошког факултета VI, Београд, 1966, 145.

геминације (осим спорадичних имигација), али имају посредујућу функцију као структурну дијалекатску особину, путем којих се турски геминантни изговор могао накалимити на домаћи изговор оријентализама и погодне домаће речи.

18. У кругу српскохрватских лингвистичких чланова тумачење сонантних геминација само коришћењем универзалних језичких могућности — не може се одржати. Напротив, у просторно-временским контактима језика веома су чести случајеви прилагођавања страном фонемском коду прекључивањем кодова „bez obzira na tječnička blaga i strukturu dotičnih jezika“ (Сапир 1949, 25). „Тako ... izotone mogu biti projicirane u okvir nekog pojedinog dijalekta, individualnog ili socijalnog“ (Јакобсон — Хале 1988, 48—49).

Ареал српскохрватских сонантних геминација није компактан, јер захвата и западну Босну а, можда, и Саштак, који треба испитивати. Нејасно је да ли постоји каква веза између порекла становништва и геминација. Изгледа да су геминације израитије где је становништво стариначко.

Постоје три врсте геминација различитих природа и узрока. Постредујућу геминацију чују се свуда по Босни, а лексичке и сонантне — само у Муслимана, у неједнаким ареалима. Јахић је с досад најбољом компетентношћу бележио геминације.

Терми геминације односи се на продужен изговор сонаната и удвојен изговор консонаната. Ова два изговора треба различито обележавати: консонантским дијграмом или наредовним графемом за квантитет.

ЛИТЕРАТУРА

- Арнаут 1980: Arnaut Muhamed, Stari zenički govor (magistarski rad u rukopisu), Filološki fakultet Beograd, 1980.
- Белић 1962: Др Александар Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деκлинацијом*, Београд, 1962.
- Брабец, Дисертација: Ivan Brabec, Govor Tuzle i okolice (doktorska disertacija u rukopisu, bez godine), Sveučilišna biblioteka Zagreb, R 6635a.
- Брозовић, Дисертација: Dalibor Brozović, Govor u dolini rijeke Fojnice (doktorska disertacija u rukopisu, bez godine), kod nas.
- Брозовић 1959: Dalibor Brozović, Izvještaj o dijalektološkim ispitivanjima u dolini rijeke Fojnice (nastavak), *Ljetopis JAZU* 63, Zagreb, 1959.
- Брозовић 1961: Dalibor Brozović, Izvještaj o dijalektološkom istraživanju u srednjoj Bosni (okolica Kraljeve Sutjeske i Vareša i lijeva obala Krivaje), *Ljetopis JAZU* 65, Zagreb, 1961.
- Брозовић 1966: Dalibor Brozović, O problemu ijekavskoćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZb 2, Zagreb, 1966.
- Ваљевац 1983: Naila Valjevac, Govor visokih Muslimana (akcenti i fonetika), BИDZb IV, Sarajevo, 1983.
- Вујичић 1974: Драган Вујичић, Проучавање босанскохерцеговачких говора, БХДЗБ I, Сарајево, 1974.
- Вуковић 1960: Jovan Vuković, Glasovne osobine stanovništva Žepe, GZM XIX, Sarajevo, 1964.

- Вуковић 1963(a): Jovan Vuković, Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosansko-hercegovačkih govora, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, *Radovi* XV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1963.
- Вуковић 1963(б): Jovan Vuković, Kreševsko-Iepenički govor, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo 1963.
- Дешић 1975: Милорад Дешић, Западнобосански ијекавски говори; СДЗБ XXI, Београд, 1975.
- Ђуровић 1992: Радосав Ј. Ђуровић, Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, СДЗБ XXXVIII, Београд, 1992.
- Јакобсон — Хале 1988: Roman Jakobson, Morris Halle: *Temelji jezika*, Zagreb, 1988.
- Јахић 1981: Dževad A. Jahić, Ijekavskoštakavski govori istočne i jugoistočne Bosne (doktorska disertacija u rukopisu), Beograd, 1981.
- Јахић 1984: Dževad A. Jahić, Izglosa i faktor međujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije *dn > mn*, *dñ > ññ*, *dl > ll* u dijalektima slovenskih jezika, ЈФ XL, Београд, 1984.
- Јахић — Тошовић 1981: Dževad A. Jahić i Branko Dj. Tošović, Redukcija i asimilaciona geminacija grupe *dn* u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i u pskovskim srednjoruskim govorima (kontrastivna analiza). *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti* 13, Banja Luka, 1981.
- Николић 1991: Мирослав Николић, Говори србијанског Полимља, СДЗБ XXXVII, Београд, 1991.
- Окука 1983: М. Окука, Глас х у говору Муслимана Дрежнице, КиЈ 2, Београд, 1983.
- Павешаић 1960: Slavko Pavešić, O narodnom govoru u Lepenici u Bosni, *Ljetopis JAZU* 64, Zagreb, 1960.
- Петровић 1978. Др Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад — Загреб, 1978.
- Пецо 1960: Asim Peco, *Les consonnes longues en serbo-croate*, *Bulletin de la faculté des lettres de Strasbourg* 8—9, Strasbourg, 1960.
- Пецо 1963: Асим Пецо, Ортоепски нормативни стандардног ијекавизма, КиЈ 3, Београд, 1963.
- Пецо 1967: Асим Пецо, Утицај турског језика на фонетику штокавских говора, *Наш језик*, н. с., књ. XVI, св. 3, Београд, 1967.
- Пецо 1975: Асим Пецо, Икавскошћакавски говори западне Босне (I дно: Увод и Фонетика), БХ ДЗБ I, Сарајево, 1975.
- Пецо 1984: Asim Peco, Prilog poznavanju i proučavanju hercegovačkog konsonantizma, *Studia linguistica Polono-Jugoslavica IV* (separat).
- Пецо 1986: Asim Peco, Ikavskoštakavski govori zapadne Hercegovine, ANU BilH, Djela LXI, Sarajevo, 1986.
- Реметић 1970: Слободан П. Реметић, Фонетске и морфолошке особине говора Срба у Кладњу и околина, *Прилози проучавању језика* 6, II. Сад, 1970.
- Реметић 1982: Мр Слободан Реметић, О још једном незатаженом скавско-јекавском босанском говору, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 11/2, Београд, 1982, стр. 181—186.
- РД 1960: *Русская диалектология*, под редакцией Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой, Москва, 1964.
- Санир 1949: E. Sapir, *Language*, Selected Writings, Berkley and Los Angeles, 1949.
- Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, knj. I, Zagreb, 1969.
- Шурмин 1895: Djuro Šurmin, Osobine današnjeg sarajevskog govora, Rad JAZU 12, Zagreb, 1895.

Резюме

Радосав Ј. Ђуровић

ЕШЦЕ О ГЕМИНАЦИЈАХ В СЕРБСКОХОРВАТСКИХ ГОВОРАХ С ОСОБЫМ
ОБЗОРОМ НА СИТУАЦИЈУ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИШЕ

Этот труд представляет собою приложение к изучению геминации в сербскохорватском языке с особым обзором на ситуацию в Боснии и Герцеговине. Термин геминации относится к более продолженном произношению сонантов или к редуцированном произношению консонантов. Поэтому эти два произношения надо по-разному отмечать: надбуквенной графемой для количества или консонантским диграфом.

В сербскохорватских говорах существуют три типа геминаций: (1) постредуцированные (*плаћа < планина, воћа < волна, свратти*), (2) лексические (*једџџс, ђлаћ*) и (3) сонантские (*јџа < јџдна, зџџџ < зџџџџ, ђла < ђџлаћ*). У них ареалы различные. Постредуцированные геминации у всех трех вер в Боснии и Герцеговине, а лексические и сонантские только у мусульман. Природа и причины геминаций различны.

Толкование геминаций Яхича только внутрисистемной языковой вероятностью — не может выдержать. В сербскохорватских языковых обстоятельствах геминации возникли переключением кодов двух языков в контакте.

Явления проиллюстрированы и материалом из проекта Боснийскогерцеговинский диалектный комплекс. Труд содержит по одной карте о сонантских и лексических геминациях.